

Nem láttam másfelé, csupán előre,
Noszogattam tunya pillanatot,
Míg jött szembe, autóként dübörögve...
Fütyültem rá, ha már elrobogott.

Gyerekkoromban vonatozva gyakran
Gyötört a vágy, hogy fejem az ülés
Túl magas támlájának támaszthassam,
Mintha ennyi lenne a felnövés.

Tesztelgettem minden felnőtt biciklit,
Nyergét mikor érem már fel vajon,
Lettem volna, ki csontjaira hízik,
Hittem, ki nagy, élhet már szabadon.

Sürgetőztem, de mintha csak karambolt:
A halált hívogattam voltaképp.
Ma már próbálom eltolni magamtól,
Jól jönne olykor némi haladék...

Aztán szüleim emlékké szublimáltak,
Én meg kezdtem élni visszafele:
„Telefonon beszéltünk még vasárnap”
„Nemrég mondta”, „Mikor is, két hete?”...

Mintha hátraballagnék az időben,
Akár egy kertben, veteményesen,
Oda, az útelágazás előttre,
Hol még nem dőlt el végleg semmi sem.

RÖPPEN A SPANGLI

Bérczy Barbarának

Hányszor fogadtam már meg, hogy
a mai este idebenn ér a lakásban,
szép nyugodtan ellenállok a csábításnak,
a doboz mélyén ácsingózó két szálat
meghagyom már holnapra, igen, erős
leszek, éppen ma leszek erős, de hát
miért is legyek erős, miért épp ma,

hiszen társamat úgyis elnyomta már
az álom, nyitott szájjal hever az ágyon,
én meg azon kapom magam, hogy
kinn állok már az erkélyen, a Hold
hideg tányérja alatt, és kiszakad
belőlem az első slukk mindennél
jobb ízű felhője, jólesően zszibong a
halánték, az erekben nekibuzdul a vér,
a könnyű szédület ráhúz még pár
emeletet az amúgy is szédítő magasra,
csillaghintán kalimpálok fel-le.
Egy pisla pillantás a szobába, a Kedves
az álmot nyammogja épp, minden
rendben, odabenn halkan permetez
az asztali lámpa, a szemben lévő házban
pedig, no igen, másik káros szenvedélyem
idegenek ablakán belesetgetni,
elhúzódok az erkélyajtó elől,
kukkoló körvonalam ne rajzolódjék
ki ostobán. Odaát film villog a szobában,
beszélgetnek, ahogy beszélgetnénk
mi is, ha szinkronban élnénk életünket,
én a bagoly, s ő, a korán kelő kakaska,
de már csüngök a szomszédok medálba
zárt kis jelenetén, olyan édeni, hiszen
kívülről nézem, most zokogó, szeplős
kislány szalad be hálóingben, ugyan
honnan veszem a szeplőt?, túl élénk
a képzeletem, ez már a harmadik
káros szenvedély. Anyja vigasztalgatja,
ölbe kapja, kiszalad vele, találgatom
a dúdolót, amit most dűnnyög,
tavaszi szél, kiskacsa fürdik, csíjja
csicsíjja, miféle kis rituálé következik most,
amit már falak takarnak előlem, puszi
az orr hegyére?, plusz esti mese?, báránka-
számlálás?, annak felsorolása, mi minden
szunnyad a sötétben, alszik a tehén, a postás,
a macska, a nagymama, az egér, a közös
képviselő, de még a bogarak is?
Az egységnyi idő lassan körmömre ég,
a másik szálát elszívni örültség volna,
gondolni kell a holnap reggeli kézremegésre
is, egy lépést lépek odébb, hogy lássam
a parázsló csikket lehullani, szép ez az
erkély-magaslesemától a földig
rajzolódó ív, lesétálhatnék rajta.
Tekintetem az ablakra esik, a szemközti

szobában sötét van, és sötét volt az előbb is,
jövök rá, ahogy keresem a látószöveget, melyből
előbb odalestem, az utcalámpák fénymaszata
szedett rá, rajzolt elébem illó családi idillt,
maradok hát a káprázat innenső felén,
bűdös a kezem, hiába is sikálnám,
bűdös a leheletem, s ezen a fogmosás
se segíthet, kezemből öngyilkos sikollyal
röppen alá a spangli, zuhanok én is
vissza a hátam mögött szitáló fényű valóba.

Szuly Gyula

HANGULATOK MÉG ADDIG, AMEDDIG

I

Múlt feledése után, küszködve szürke napokkal
lélek várja, a Kép kezdi a fordulatát,
és meghozza Idő, mit ígért nagy fordulatául,
hallani, ajtón túl, gyenge harang muzsikált,
végre kinyithatod ott a szörnyű vasajtót,
hogy tündéri világ szűz talajára belépj.
Nem káprázat-e ez – bámulsz el, kérdeve magadtól,
mi tűnt itt ma eléd? Ez a jövő vagy a Múlt?

II

Mit látok? Ez a csárda nyitva van?
Bekapok még itt egy stampa szilvát,
ne legyen vége az éjszakának,
ha ilyen éjszaka érkezett,
amilyent mi szeretünk sokan,
akiket az éjszaka szeret még.
Kik néha mint tengeri hajós
a hosszan tartó partonidőzés
napjain börtönnek érez utcát
és csak ődöng világvárosok
ókori vagy modern levegőjén,

szürke semmin óceán helyett,
a Tér, Sugárút is csak ketrecek,
s a felhőkarcoló paloták
tépett idő várótermei
– így vagyunk mi néha nappaloként,
ha nem volt tartalmas éjszakánk,
ha sorsunk szürkeségbe kényszerít,
ha nappaloként úgy, akár a baglyok
totyognak a nyugvó szárnyaikkal
egyensúlyt keresve még, amíg
a pillanat jelenti, este lett,
vánszorogva hordjuk lelkeink.

Azt hittem – sajnos –, hazamegyek már,
de lám, ez a bodega nyitva van,
s ha nincsenek is benne már sokan,
de vannak és a blokkot nyújtogatják –
„bírom, mikor úgy nyújtogatnak”
mormolja a csapos, s már ha így lett,
hordja éjbe láncolt csapja sorsát.

Meddig van ez nyitva? Reggelig?
Mikor zárják azt az életet,
amelyik nekem még hátravan
– arra-e, hogy megváltozhatok?
Még ha lenne is szándékom erre,
vagy ha nincs; már kocsmatöltelék
legyek még, amíg lehet soká,
mert ez a csárda még nyitva van,
vagyunk néhányan; már nem sokan,
mert a legtöbb már megboldogult
– egy, mint kibe hálni haza jár
úgy a lélek, ahogyan ma ő
betoppan itt, s még az éjbe lézeng,
hol égre tartott lábakkal a székek,
asztalok hátáról felmutatják
megrökönyödésüket az Égnek
– akinek tán semmi sem elég,
kapjon itt be még egy stampa szilvát,
s azzal kocsmá ózondús lehet?

Ezt még egyszer beszívni újra!
mint sokan virágoskerti múltra
emlékeznek öreg idejünkben,
ez visz engem emlékekbe vissza
– és ki tudja, meddig; valameddig
megtűr, mert még nyitva ez a kocsmá.

Falcsik Mari

KARÁCSONY

jaj szerelem! te embert bárhová
követni bátor angyal!
mögöttünk állj ha majd a hosszú éj
kiönt a téli földre
zajog a mély: bugyrában összenőtt
kórusban jó is rossz is
maradj közel virágunk angyalunk!
míg átkelünk e völgyön

KEMÉNY TAVASZ

ma reggel azon kaptam
magam hogy elengedtelek

mint nyár a meleget?
nem: mint tócsa a jeget
ahogy odahagyja tört tükrét a tél
a kikeleti sárban

fogy bennem a fagy
ahogy a nap halad
beszakadt jég éles szélén
a nyíló tócsában

AZ ÉN TÖRTÉNETEM

a hús kihúlt az arcok megfeszülten
én köztük ültem
s a bomba készült csöndünk háttérében –
kibírtam éppen
s kibírta épen lelkemben a béke
elrejtve jól a mélybe
és mint a kincs a rég bedőlt kutakban
most ott herdálódik kiáshatatlan

Biró Gábor*

EMLÉKEK ÉS JEGYZETEK VAJDA LAJOSRÓL

Közzéteszi Biró Eszter

Szentendre, harmincas évek

Milyen volt Szentendre a harmincas évek közepén, amikor megismertem? Egy volt a Krúdy álmaiban szereplő tündéri kisvárosok közül, ahol vasárnap fehér gamásnis gavallérok sétáltak a Duna-parton, és a macskákkal teli girbegurba, dalmát módon kanyargó kis utcákban furcsa kalapokban billegtek a templomból hazatérő özvegyek: mert Szentendre az özvegyek és nyugdíjasok városa volt, még mielőtt a festők városa lett: Pestről ideköltöztek szerény nyugdíjukkal a kiöregedett számvevőszéki tisztok – de itt húzódott meg az egykori cirkuszi műlovarnó is megtakarított pénzecskéjével és apró öreg férjével. A kis házak mindegyikének saját története, saját sorsa volt.

Ahány ház, annyi özvegy, vagy majdnem annyi – milyen nevek jutnak az eszembe, a Lura bádogos, a Muszvig, a Pabesics néni, a Jugl néni, Boris néni a Haluskai-tanyán, sok-sok név, amelyek nagy részét csak a három temető valamelyikében lehetne megtalálni. A három temető egymás mellett van a szeszfőzde felé; békésen megférnek az ortodox és a római katolikus halottak egymás mellett, nemcsak egymással, hanem a zsidókkal is, akikből jócskán éltek akkortájt még Szentendrén, de hírmondó sem maradt belőlük. (Azután, hogy három hónapig a szentendrei Szálasi volt Magyarországon a király.)

Szentendre nemcsak címerében volt „vízi” város, nemcsak történelme fűzte szorosan a dunai hajózáshoz, szerb búza- és disznórakományokhoz, amelyek itt kötöttek ki Bécs felé haladtukban: a harmincas évek derekán hajón utaztunk mi is Szentendrére, mert a HÉV oly drága volt, hogy meghaladta a szegény festők, diákok, kistisztviselők pénztárcáját a jegy ára: a lassúbb, de olcsóbb hajó volt a természetesebb közlekedési eszköz. A hajó reggel, délben és estefelé jött Szentendrére, és az egyik társadalmi szokás, amelyben a művészfiatalság rendszeresen részt vett, hogy este „kiment a hajóhoz” – hátha jön valaki. Mert tele voltunk valami indokolatlan várakozással, hogy „valaki” jön – és majdnem mindig jött is – „az esti hajóval”, „valaki” a bandából – mert valahogy az én generációm egy bandának érezte magát. A Horthy-korszak társadalmán kívül való elhelyezkedés és vele szemben a „nagy hagyománnyal” és a „forradalommal” való közösségvállalás, hogy többen a szocializmus – Kassák vagy a kommunista

* Biró Gábor (1912–1977) a harmincas években a Szocialista Diákok vezetőségi tagja, itt ismerkedett meg többek között Bálint Endrével, Szabó Lajossal, Tábor Bélával, Justus Pállal, Friedmann Endrével (Robert Capa). Eljárt a Kassák-körbe, ahol részt vett a szavalóklubban. Itt ismerte meg a Párizsból hazatérő Vajda Lajost, akihez élete végéig szoros barátság fűzte. Külső munkatársként társadalomfilozófiai, politikatörténeti cikkeket és recenziókat írt a Csécsy Imre szerkesztette *Századunk*nak. A filozófia iránti érdeklődése vezette el Franz von Baader több munkájának fordításához. Ezekből a fordításokból már halála után, 1996-ban jelent meg néhány a tatabányai *Limes* LEHETSÉGES BAROKK című számában. Könyvelőként tartotta el családját. A háború után a Mérei Ferenc által „Törzs”-nek elnevezett szellemi, baráti kör aktív résztvevője volt.

mozgalom neveltjei voltunk, és úgy éreztük, hogy a ma forradalmához és az igazi szellemi múlthoz is nekünk van igazi közünk. Ez többé-kevésbé jellemző az akkori szentendrei fiatal festőkre: Vajdára, Kornissra, Bálintra, Ámosra, Pajzs-Goebelre, Anna Margitra, Szántó Piroskára, Törzs Évára, Bán Bélára, Beck Juditra és még sok más akkor fiatal művészre, akik Szentendrén éltek ebben az időben.

Volt egy másik, idősebb festőnemzedék, amelyik tavasztól őszig rendszerint Szentendrén élt: Kmetty János, Diener-Dénes Rudolf, Modok Mária, Perlrott Csaba Vilmos, Gráber Margit és még sokan mások is, akik szintén egy egységes generációt alkottak, és szoros baráti kapcsolatokban állottak egymással.

A festők között tudomásom szerint egyedül Vajda Lajos családja élt Szentendrén: mikor megismertem, még élt nyugdíjas öreg édesapja, és nővére Szentendrén ment férjhez. Így Vajda hazament Szentendrére, de úgy emlékszem, csak addig lakott apjánál, amíg meg nem nősült: azután a Haluskai-tanyán laktak Vajda Júliával. A Haluskai-tanya nevezetes intézmény volt a fiatal festők életében: a tanya épületében sok kis „cselédlakás” volt, amelyet a legszegényebb festők béreltek. A tanyán Boris néni uralkodott, egy végtelen jóindulatú, szeretetteljes, egyszerű parasztasszony, aki élvezte ezt a félcigány népséget maga körül, és sok szeretettel segített nekik: nem hajtotta be túl szigorúan a bérleti díjakat, egyben főzött is nekik, és főleg nem ütközött meg az életmódjukon.

Mert ezeknek a festőknek nagyon nagy gondot jelentett, hogy napról napra előteremtsék a legszükségesebbet. Az idősebb generációt még körülvette néhány gyűjtő, időről időre eladtak egy-egy képet, az árát részletekben szedték össze, így valami rendszeres keresetet tudtak maguknak biztosítani, de a fiatalok – a rokonok támogatásából, a zsidó menzán hitelben, vagy feleségük varrt pénzért – a legalacsonyabb nyomorszinten tengették életüket. A szentendrei időben tudtak legjobban dolgozni: tavasztól őszig nem kellett fűteni, ami jelentős könnyebbség volt, a szentendrei lakásban lehetett valamit főzni is, és mindenképpen nyugalmasabban teltek a napok, mint télen Pesten, fűtetlen szobákban, alig táplálkozva, szörnyű szegénységben. Mert ma nem tudjuk elképzelni azt a szegénységet. Vajdáék például egy szálloda padlásán laktak, egész télen nem fűtöttek, és keresethez csak akkor jutottak, ha Júlia kapott valami varrási munkát, vagy a rokonoktól kaptak valamit. Az idősebb generáció valamivel polgárabb körülmények között élt, de Kmetty felesége kalapokat készített, Diener-Dénes felesége varrt, Gráber Margit mindenféle iparművészeti munkát csinált. A festészet mint pálya és megélhetés nem jött számításba.

Az étkezési lehetőségek között kiemelkedő helyet foglalt el ebben az időben Somlyó néni kifőzése, ahol – ha relatíve jól ment – a festők étkeztek. Ez az étkezde egy egyemeletes, rémségesen kopott ház első emeletén volt, egy gang végén, elég nyomott lakószobában terítettek, valami hálószobafele volt ez, és a folyosón ott ült Somlyó néni matuzsálemi korú, láthatólag teljesen szenilis mamája, és a másnapi babot, borsót, krumplit pucolta. Somlyó néni maga szolgálta fel idegesen, piszkos pongyolában a kosztot, amely kiválónak számított az árához képest, de az ára olyan volt, hogy a festők nagy része ezt sem tudta rendszeresen megfizetni. Ilyenkor aztán otthon főztek, a Haluskai-tanyán, ahonnan egyébként is messze lett volna lejárni biciklin a Pismány-hegyről a hajóállomáshoz, ahol Somlyó néni gasztronómiai paradicsoma meghúzódott. A Haluskai-tanyán bútor alig volt, a berendezés egy szalmazsák és asztal, a falon pedig jól elfértek a művek. A konyhában főztek, de gyakran kértek Boris nénitől egy „kis zsírt”, egy „kis lisztet” kölcsön, mikor mi hiányzott. Itt élt Vajda, Bálint, Bán Bé-

la, Törzs Éva, egy Berger nevű fiatalon meghalt festő és még mások is időnként, akiknek a nevére sem emlékszem már. Ezek a fiatal művészek keményen dolgoztak, és nagy elmélyültséggel használták ki az alkotásra némiképpen kedvezőbb időt. Vajda különösen sokat dolgozott, és nemigen hagyta magát munkájában megzavarni.

Egy alkalommal papírsárkányt csináltam ott a Haluskai-tanyán, a szeles Pismány oldalában felengedtem, és a sárkány rettentő magasan szállt. A tanyai fiatal művészek mind kiszaladtak megnézni, és Vajdát is hívták. Ő alighanem épp elmélyülten dolgozott, nagy unszólásra előjött, és csak annyit mondott, „látom, sárkány”. És már ment is vissza a munkájához.

A szentendrei táj, a házak, a szerbek, magyarok, svábok egymás mellett élő és jól látható hagyományai nagyon erős ösztönzést jelentettek. Vajda és Korniss többször átmentek a közeli Szigetmonostorra, és ott dolgoztak hónapokig, főleg „motívumokat” tártak fel. Hogy az ő anyagi körülményeik közt milyen feltételek mellett folytatták ezt a munkát, arra jellemző az a történet, amelyet Korniss sokszor elmondott – hát elmondhatom most én is. Táplálékuk, mint az akkori napszámosoknak, kis kenyér és szalonna. Az estéken tüzet raktak, és a kenyeret azon pírították. Vajda kenyerere megégett, de Korniss biztatására mind megette az elszenesedett kenyeret „mert a növényi szén jót tesz a gyomornak”. Vajdában volt valami végtelen szelíd béketűrés, amit oly könnyen lehetett együgyűségnek nézni – szelíden mosolygott, ha emiatt nevettek. Jellemző erre a kedvenc népdala, amelyet gyakran énekelt.

*„Eredj innen te csámpás,
Nem én uram vagy te.
Az én uram nem ilyen
Tésze-tusza ember,
Szalmából a lába,
Viaszból a szája,
Ha meggyullad a lába,
Elolvad a szája.”*

Mert esténként össze-összegyűltünk, ahol éppen lehetett, vagy éppen a Duna-parton, ha senki nem tudott egy liter bort fizetni, és ilyenkor Korniss, Vajda és még mások népdalokat énekelték. Ennek valami határozott éle volt, és valamilyen szembenállást fejezett ki a cigánydalok és műdalok mellett mulató úri polgári fiatalsággal szemben.

Egymást is látogattuk persze, lakásadóinknak nem mindig osztatlan örömeire, erről is fennmaradt egy hamisítatlan szentendrei történet. Ez a harmincas évek végére esett, amikor Vajda már elég beteg volt. Elment meglátogatni a Szántó Pirit, aki az özvegy Pabesicz néni házában lakott. Ennek a beosztása: középen konyha, jobbra és balra egy szoba: egyik volt a Szántó Pirié. Vajda a nagy melegben nagyon elfáradt, elgyengült, mire felért a Szamárhegyre. Piroska kínálta, hogy feküdjön le kicsit a díványra. Egyszer csak berontott a Pabesicz néni, aki nyilván hallgatózott, és azt kiáltotta: „Az én házam nem alábújó hely – itt nem lehet lefeküdni.”

Jugl néni fent lakott a Szamárhegyen, százötven kilósnak látszott, olyan arcszíne volt, mint az érett szeder (vörösbe játszó lila), és a szájában vastag szivart tartott. Jugl néni fiatal éveiben műlovarnő volt, és cirkuszával bejárta a világot: még Szentpéterváron is volt, és hogy ott mi történt, senki sem tudta. Jugl néninek II. Miklós cártól volt saját felséges kezével dedikált fényképe. Naphosszat ült a tornácon, ahonnan a Dunára lehetett lelátni, szívta a szivarját, amely csak égett, és csak nagy ritkán szólalt meg:

amikor a férje, kis apró emberke, rendbe tette a felesége körül a szobát, konyhát, elmosogatott, majd a fehér kutyával elment délutáni sétára. Jugl néni egyszerre csak kivette a szájából a szivart, és azt mondta: „Elmegy Fischnéhez minden este – no de csak menjen!” A feleségemnek meg egyszer azt mondta: „Na, maga jól imádkozott... mert én, fiam, ismerem ám a férfiakat.” Amiben senkinek sem volt oka kételkedni.

Mi változtat egy helyet szent helyé, búcsújáró helyé? – azok, akik ott éltek, és a ki nyilatkoztatás, amit ott kaptak. Modern világunkban ilyen értelemben Szentendre is szent hely, amely a színteret adta a megvilágosodáshoz. Az, hogy nem egy művész, hanem művészek egész generációja itt találta meg művészeté kiindulópontját – avatja fel Szentendrét, mint előbb Nagybányát vagy akár Barbizont. De, mint azok, Szentendre is gyorsan változott a gyors sodrású időben, és ma már emléke és múzeuma egy eleven éltető világnak. Ha a restaurált kis épületek közt jár az ember, most is ráismerhet egy-egy részletben, kapualjban, templomtoronyban a szentendrei művészet egy-egy motívumára. De az a világ, amely ezeknek a művészeknek eredeti környezete és ihle-tője volt, az holt, és Szentendre már csak múzeum.

1954

1954-es naplójegyzetek a Vajda-vitához*

Október 4.

Szombaton Júlia megmutatta Vajda Lajos rajzait. Csodálatosan izgalmas dolog volt – de teljesen „vizontlátás”-jellege volt. Emlékeztem ezekre a rajzokra, amelyeket akkor még félig sem értettem, és Lajosra, akit, megvallom, talán annyira sem, mint a rajza-it. De ha visszanezék, ha a rajzait nézem, megdöbbenem látom, hogy ezek a rajzok, ez a mondanivaló, a finom, pontos vonal, amely oly biztosan követi (ó, realizmus!) a látott valóság motívumait és egy magányosan küzdő, kegyetlenül szenvedő ember mondanivalóját. Nem értek a festészethez, és talán nincs is különös érzésem hozzá, de Vajda nem festő. Egész életében a festészetet halott dolognak, zsákutcának érezte. Eleinte fotómontázsokkal, majd fehér-fekete rajzokkal fejezte ki magát. És ezek a rajzok, ezek az igazi művei. Hihetetlen volt a rajztudása, de szinte mellékes, mint egy költő-nél, mondjuk Attilánál, hogy szépen, jó hangsúllyal beszélt magyarul. Mégis, ez feltétele volt annak, hogy ezeket a rejtélyes ábrákat létrehozza. Barátaimmal ellentétben nem hiszem, hogy ez követhető út, valamiféle iskola vagy elmélet kiindulópontja lehetne. Általában, különösen esztétikai szempontból, igen rossz a véleményem az esztétikáról. Alighanem teljesen felesleges időtöltés, ha csak az esztétikum nem egyenrangú művész, ami igen ritka eset.

Vajda tehát szerintem nem „próféta a művészetben”, de nagyon is proféta – a szelleme tekintetében, mondanivalójában. Nem hasonlít művésztársaihoz, mert van centrális mondanivalója a leglényegesebb néhány dologról: élet, halál, szerelem, betegség és egyedüllét – hit, Isten, világ –, erről beszélnek ezek a rajzok.

* 1954-ben Vajda Júlia összehívta a barátokat Rottenbiller utcai lakásába, hogy a jobb híján a rekamiében őrzött Vajda-hagyatékot megmutassa. Vajda Lajos halála óta először itt láthatta a képeket a szűk baráti kör. Ezután írta meg Mándy Stefánia azt a néhány oldalas Vajda-értelmezést (megjelent a *Holmi* 1990. decemberi számában REFLEXIÓK, 1954. NOVEMBER címen), melyre többen (például Gedő Ilka, Bálint Endre és mások) is reagáltak. Apám naplójegyzetei erre a vitára vonatkoznak.

Október 20.

Bandi [Bálint Endre] mutatta szombaton mérges kis levelét, amelyet Stefkának [Mándy Stefánia] írt. „A mű előtti megrendülést” reklamálta. Végző soron úgy érzi, hogy elő akarják írni, hogyan üdvözljön.

[Szabó] Lajossal beszéltem erről. Újra mutattam Vajda Lajosról írt naplójegyzetemet. Nagyjában egyetértett azzal, amit én ott írtam. Azt mondja, a művészek, Jaki [Jakovits József], [Bálint] Bandi, [Vajda] Júlia nem tudják elviselni, megélni és [nem tudnak] eleget tenni annak a posztulátumnak, amit Vajda jelent. Mezei és Fülep hallgatnak, bár az Ávrom [Mezei Árpád] azt mondja, meg tudná írni a Vajda-tanulmányt.

Belátom, Lajos szigorára szükség van, mégis van ebben az egészben valami zavaró! Igaza van Lajosnak, hogy stílus ott születik, ahol a művész az „Egyetemes hittelt” (Isten?) konfrontálja magát. Az is igaz, hogy ez Vajda Lajosban igen nagy mértékig megvan. Az is igaz, hogy a stílus a kor döntő krízise! Nincs stílus, de nincs a stílus alapját jelentő új kozmikus gondolat, nincsen új hit sem! Lajosék azt hiszik, nem is indokolatlanul, hogy a „hit”, „vallás” uralkodik a mű és a művész felett. A valódi hierarchia, a szellem természetes mozgása, jó rendje ezt is jelenti. De ez a posztulátum nem [Bálint] Bandit, hanem [Szabó] Lajost és [Tábor] Bélát érinti elsődlegesen.

Október 23.

Az askéta tulajdonképpen jobban érzi a bűn súlyát, mint a többi ember. Nem ártatlanabb, mint sokan hiszik – lelke, fantáziája a bűnt ugyanúgy bejárja, elköveti, mint a hedonista vagy akár a közönyös. Nem azért és azáltal válik askétává, hogy „tartózkodik a bűntől!” – nem, elköveti a bűnöket – az ember = bűnös. Az askéta csak, természetből vagy egyéb okból, jobban érzi a bűnei súlyát. Nem kívánja tudatosan a bűnöket. De aki él, bűnös, és a bűn és a megbánás az élet igazi drámája – nincsen ezen kívül más! Jónás bűne vagy Nióbéé, Péter bűne vagy III. Richárdé a bűn és bűnhődés végtelen skálája. Melyiket nem követtem el én? A szentek nem feltétlen askéták, de feltétlen úrrá lesznek a bűneik felett. Így válnak szentté. Nem az emberek bűnei felett, mert az emberek bűnei felett csak Jézus lett úrrá, mert nem ember már, Isten fia.

Az askéta csak megtartóztatja magát. Látja a bűn csábítását, gyakran enged is neki, de néha az árbochoz kötteti magát, hogy hallhassa a szirének énekét, és mégse engedjen nekik. Vagy mint a Doctor Angelicus (Aquinói Szent Tamás jelzője), mikor egy gyönyörű meztelen nőt küldtek a cellájába a fivérei: „...egy égő husángot kiragadott a kandallóból, és azzal kergette ki cellájából: döngve vágódott be a nehéz, vasalt tölgyfa ajtó, amelyre a husáng végével hatalmas keresztet rajzolt koromból...” – jól lássuk, ettől még nem lett szent! Csak askéta! Az askézis más Clunyben, és más a bizánci oszlopszenteké. Más a preventív askézis és mondjuk Vajda modern askézise.

Stefka írását csak ma láttam először. Mikor Lajos itt volt a héten, beszélünk Bandi leveléről, amely válasz akar lenni Stefka cikkére. Október 20-diki jegyzetemben leírtam a Lajossal való beszélgetésemet. A héten itt volt [Kotányi] Attila is. Ővele is beszéltem valamit erről, de nem lényegeset. Ma [Biró] Endre járt itt. Ő is emlegette ezeket a dolgokat „kicsit több élménysuviksz” – Bandi nagyon goromba volt, de valami igaza van, mondta.

Most pedig elolvastam a Stefka cikkét, és még jobban, mint a Lajossal való beszélgetés után, érzem, hogy az elvi egyetértés mellett újra el kell magamat különíteni mind a két álláspontról.

Itt talán nem is csak a modern képzőművészet produktív zsákutcáiról (?), avantgarde, szürrealista és egyéb irányairól van szó, hanem a kor interpretációjáról, amelyben élünk, és a művészet lényegéről, szerepéről és feladatáról.

Bár Stefka előre védekezik tanulmányának túl komolyan vétele vagy túlságosan elvi komolyan vétele ellen: („...a magam szubjektív, félnyers, félig komponált élményfragmentumai, hirtelenében összefogott reflexióim...”), azt hiszem, jogosult ezt stílusvirágnak tekinteni, abban az értelemben, hogy ez nem az írás tartalmi-elvi szilárdságát akarja csökkenteni, hanem csak kötelezőnek érzett fenntartás egy öt és negyed ritkán gépelt vázlat előtt, amelyben olyan kérdések sorát érintik, amelyek vastag kötetet érdemelnének.

Mert az írásnak elvi, programatikus, mozgalmi jellege van – ezt dicséretére le kell szögezni –, és a minden oldalról spontán megnyilvánuló érdeklődés azt is mutatja, hogy „it hits its target”. Így tehát igaza van Bandinak és nekem, mikor úgy fogjuk fel a fenntartásokat, mint ahogy én itt teszem.

Anti-katakomba-művészet! Szerintem nem „jó szó”, mint századunk nagy regényírója, Rejtő Jenő mondaná. A „katakomba”-művészetben nem perdöntő a katakomba, hanem a kereszténység kezdetei. Másképpen: nem „a közös kor és sorsnyomás!” által létrehozott erő és sűrítés és koncentráció – teremti a „katakomba”-művészetet, hanem a Megváltó eljövetele. Persze az ilyen dolgok sem történhetnek bármikor! És nem is „függetlenek akaratunktól”. De nem a „katakomba”-helyzet, hanem az „első keresztények” helyzete „érleli ki a következő századok ábrázoló művészetének alapsajátságait”.

„A művészet válaszol (mert az a dolga, hogy válasszon és válaszoljon)” – írja Stefka. Itt talán már megtaláljuk az első alapvető ellentétet kettőnk felfogása között. A művészet dolga, hogy válasszon, ezt nem vitatom. De vajon a művészet dolga-e, hogy „válaszoljon”? A kérdésekre, amelyek a világ, a mindenség, a lét kérdései – vajon a művészet hivatott-e válaszolni? A művészet valóban csak akkor művészet, ha beszél, a beszédnek pedig csak a közösségben, legalább a művész és még valaki között folyó beszédben (a még valaki feltétlen személy, személyes – ezért soha nem lehet még „valami”, pl. a „művész és a szocializmus”) van és lehet értelme. Az sem lehet vitás, hogy a művészet választás: a lényegesnek a lényegtelenről, a kifejezőnek a semmitmondótól, a szépnek a rúttól való el- és kiválasztása – de éppúgy az ellenkezője is –, egybeolvasztás és egybehangolás – különmeműek azonosságának a leleplezése: metafora. De a válasz? Vajon a válasz is a művész feladata? Ha ez így volna, elutasíthatná-e a legnagyobb válaszadók közül kettő, Mózes és Mohamed is az ábrázoló művészetet? Igaz, ez is része annak a válasznak, amit az egyetemes kérdésre adtak. Kik? Mózes és Mohamed! És nem a művészet. Az én véleményem szerint a művészeti stílus egy nagy, egyetemes válasz eredménye, és nem megfordítva! Sőt, az is a véleményem, hogy a művészet nem is kísérletezhetik azzal, hogy immanensen keressen „válaszokat”. Ez a romantika és a l’art pour l’art, de bizonyos mértékig az avantgarde és a szürrealizmus története. Mivel ma nincsen egyetemes válasz, nem is lehet egyetemes stílus. Ez a „negatív stílus”. „Anti-stílus.” „Folytatni és stílussá érlelni” egyre kevésbé lehet. Cézanne-nak még lehettek folytatói – Picassónak nem, Vajdának sem! Mert az „antistílust és antinyelvet” nem lehet „folytatni és stílussá érlelni”.

Szerintem ez Vajdának a döntő felismerése, ami az ő számára különleges helyet biztosít a kortársai között. Ezért tagadta meg az ábrázolás öröklött módjait. Ha nincs egyetemes válasz, amelynek egyébként az ábrázolása és kifejtése a művész feladata (szerintem), akkor mindez az öröklött formavilág, ábrázolási készség és vele együtt a hatalmas tehetség – mire jó mindez? Minek ez a cifra rongy, ha a lényeg halott? Ez a felismerés fejeződik ki a montázsokon. Milyen aszkézis! Egy ember, akinek az Isten azt a csodás képességet adta, hogy látott dolgok lényegét jobban, mint bárki, különös belső sugallatra egy darab papírra tudta vetni – ezt a tehetségét semmibe véve, lábbal tiporva, előre gyártott elemekből vad és látszólag (?) diszharmonikus, ijesztő képeket szerkeszt? Mi ez? Milyen öndestrukció szenvedélye, milyen öngyilkos magatartás ez? Annak a felismerése, hogy nincsen értelme semminek, szedjük hát össze a pillanat lényeges elemeit, azokat montáljuk egybe, mert ez ugyan nem lesz „festmény”, „rajz” stb., de mindenesetre ki fogja fejezni azt a lényegét – amit egy negatív világ artikulálatlan igazságának, egy pogány civilizáció lényegének érzett. Katakombaművészet? Ez még nem, semmi esetre sem. Ez a „negatív művészet” – következetesen, komolyan úgy, ahogy csak egy valódi művész veheti komolyan a negativitást és a művészetet. Aszkézis! Igazi aszkézis. A nagy mezítelen kerítőt az égő husággal elkergeti. Nem bűntelen és nem szent. Ez még nem teszi szentté! Csak aszkétává!

Micsoda látomások ezek a montázsok! A Kárpátok munkatáborának szörnyűségei, az 1944-es év apokaliptiszei, az 1945. évi ostrom vad Sacco di Roma-jelenetei – minden alkalommal felidéztek Vajda Lajos montázsainak emlékét bennem. Csak ezeken a visszaemlékezéseken, halálfélelmek és iszonyodások közepén ismertem fel, hogy milyen nagy hatással voltak rám ezek az akkor nem értett és elutasított montázsok. Nem akartam elfogadni ezeket a rémlátásokat, amelyek a jelen lényeges embertelenségéből kiemelték az utolsó ítélet jeleit, a négy lovas fényképezett keze nyomát. Fialtam akkor, tele élet- és kalandvágygal, naiv értetlenséggel. Rendezett polgári életformám ostoba biztonságérzetet adott. Nem szerethettem ezeket a montázsokat!

Október 26.

Újra átolvastam Stefka írását. Vajdában a kettős negáció pozitívumát látja – valamit, ami túlmutat a „negatív stílus”-on. Miben látja Stefka a negatív stílus lényegét? – „Csak lefelé áznak, az álmok, vágyak, ösztönök énvilága felé.” Nyilván nincsen művészet, amely ne nyúlna le az én mélyvilága felé. Stefka azt állítja, hogy a „negatív stílus” művészei csak ezt teszik. Ezért: 1. nem alkotnak közös nyelvet, 2. nincs reális belső kapcsolatuk egymással, 3. nincsen törvényük. Ezek a mozzanatok azonban korántsem csak az ábrázoló művészetre jellemzőek. Egy teljes korszak szellemi életének ismert vonásai ezek – és egyoldalú dolog ezt a képzőművészet szemére vetni.

De ha pl. Picassót kissé közelebről szemügyre vesszük, igaz-e vajon, hogy műveiből hiányzik: törvény, arány, architektonika, sőt a stílus rudimentuma, az egyéni stílus? Nyilvánvalóan nem, sőt talán túlságosan is sok benne éppen ez: törvény, arány, architektonika és „stílus” – az egyéniség „stílusa” értelmében. És az sem igaz, hogy nem szól senkihez – az empirikus sikere is rácsófol erre! És vajon Picasso: enervált romantika, önmagába fulladó pszichoanalízis és céltalan konfesszió?

Én nem szeretem Picassót, és lényegében a legelső korszakai állnak konzervatív képzőművészeti ízlésemhez legközelebb: nem tanultam meg nézni és látni a modernebb képeket. De azt én is átértem, hogy ezekre a képekre igazán nem lehet ráfogni, hogy

„...vagy kiáltó megoldatlanságokkal találkozunk (arcábrázolás konzekvens kerülése, absztrakciók absztrahálása és ugyanakkor kényszeredett testcentrumúság, szexuálcentrumúság) vagy rideg, minden spontán szuggesztivitást nélkülöző steril lesikáltsággal, ami az alapkérdések elfedését, hermetikus elzárását jelenti”. – Erről aligha lehetne ráismerni Picassóra!

És mégis: Picasso antistílus! Picasso negatív stílus! És mégis milyen pontosan illik rá, az ő munkájára egész oeuvre-jét tekintve éppen Stefka Nietzsche-idézete: „Az én stílusom tánc, a legkülönbözőbb szimmetriák stílusa, s ugyanakkor mindezeknek a szimmetriáknak átugrása és kigúnyolása.” – Ez az „antistílus” hitvallása!

Október 29.

Mi hát a stílus? Ezt mindenesetre jó volna rögzíteni, hogy egy lépéssel előbbre lehesen lépni!

A kifejezést két dologra használják, amelyek egymáshoz hasonlóak ugyan, de mégsem azonosak. Az, amit én „egyéni stílus”-nak neveztem, nyilván nem azonos azzal a stílusfogalommal, amit pl. gótika, reneszánsz, barokk vagy rokokó alatt értünk. A stílus lehet tehát egy művésznek az individuális sajátága: amit azonban, a biztosabb megértés érdekében, korábban már „egyéni stílusnak” neveztem. De amit tulajdonképpen stílusnak kell nevezni, nem ez: a stílus egy korszak, egy világ, egy kultúra válasza a döntő kérdésekre – félreérthetetlen, egyértelmű és kategorikus válasz, amely a maga nemében teljes, mint a remekmű, amelyben látható, hallható, érzékelhető formákban megjelenik. A stílus azonban korántsem csak a remekművek sajátja. Minden stílusnak, amely valóban az, vannak remekművei, mert a válasz inspirálja a formaalkotást. De a gót stílust vagy a rokokót felismerni nemcsak remekeiben, hanem tucat-termékeiben is – nemcsak a mester, de a kontár sem szabadulhat a stílus egyetemessége alól.

És ebben az értelemben nincsen és nem lehet ma más stílus, mint negatív stílus, „antistílus”. A katakombaművészethez egyetlen elem van meg: a katakomba – de ez mégsem elég.

Vajda, ha csak a montázsokat csinálta volna, eltűnne, mint korunk uralkodó „negatív stílusának” egyik epizódyszerű, radikalizált formája.

De itt vannak a rajzok, amelyeket a múltkor láttunk, s amelyekre szerintem illik Stefka szép fogalmazása: „a matematizált vonal sűrített dramatikája”.

Ezekre a rajzokra jellemző, hogy mindben ugyanaz a kevés és felsorolható motívum szerepel: jellemző a technika hihetetlen szigorúsága, az ábrázolás pontossága, lényegre szorító szűkszavúsága. A rajz maga is aszkézis, csak a lényeges mozzanatnak a rögzítése, de Vajda Lajosnál ez még szélsőségesen fokozott formában jelentkezik: a lényeg ábrázolása egyetlen, pontos vonallal! Ez a precíz és végtelenül türelmes figyelem, a csak a lényegesre való koncentráltóság tette lehetővé a számára a „motívum” kialakulását.

Vajda csak néhány látott dolgot rajzol le, és a rajzain ezek állandóan ismétlődnek. De nem absztrahálódnak jellé, nem válnak el a látott dologtól, precízen és keményen ragaszkodik a látott valóság ábrázolásához. És ezek a motívumok foglalják el a montázs fényképeinek a helyét. Mint korábban a fényképek a montázsokon, e „motívumok” a valóság lényeges elemeit jelentik, amelyeket a kép úgy fog együvé, mint a középkor ábrázolásain.

A montázsoktól a rajzokig a nagy lépés a „motívumokban” van. A rajzok is szerkezeti-
leg montázsok, de rajzolt elemekből. Vajda felismeri, hogy a fénykép, a mégolyan pre-
cíz és sikerült fénykép egydimenziójú, lapos, síkbeli – nincsen benne a lét sokdimen-
ziójú lényege.

A „motívum”, amelynek szigorúan a látott valóság lerajzolt „másának” kellett lennie,
több dimenziót foglal magában, nemcsak az euklideszi tér síkját, időtlen metszetét, mint
a fénykép. És a „motívumok” összefogása, a kép, a rajz harmonikus zeneiségét, ahogy
Stefka mondja, „a struktúra szilárd rendje” szüli: ezekben a Lajos életében ellenségesen
„spekulatívnak” bélyegzett művekben erő van, „a logosz szerkesztő ereje”.

De ezek a rajzok is, mint Vajda egész életműve: askétaalkotások. Nem „középen” van
test és lélek között, hanem mérhetetlenül fontosabb, hangsúlyosabb, elemi erejűbb,
élményteljesebb a „lélek”, mint a „test”. Csodálatos elmélyültséggel rögzít néha egy
arcot – „nem kerül meg” – mondja Stefka, de Vajda néhány arcképe és önarcképe nem
merül ki ebben a negatívumban, hanem fontos találkozásokat mutat meg. De ami a
szexust illeti?

Arc és szexus: nem egymás mellé állítható, de nem is szembeállítható sugárzásokról van
szó. Aki még nem érezte egy arc sugárzó erejét: nem ember, hanem fenevad. Aki még
nem érezte a szexus mindent elborító erejét, szilaj sodrát, mély örvényeit – mit tudhat
az életről?

Az askéta számára a szexus: végső soron zabolázandó erő, amely szabadjára engedve
a bűn végső diadalát jelenti, legyőzve pedig a szentek apoteózisát. Vitás-e vajon, hogy
Vajda askéta volt? Nem került meg semmit. Ki ne érezné ebben a szigorú, zárt rend-
szerben, a képek kemény, matematikai szerkezetében a logosz uralmát az erősz felett.
Nem megkerülte, megküzdött vele. Askéta módjára.

És a végső, a „fekete periódus”? Bevallom, jelenleg nem tudom megközelíteni. Régen
nem láttam egyet sem ezekből a hihetetlen szuggesztivitású jelekből.

November 3.

Végül is mi az, ami tulajdonképpen elválaszt Stefka felfogásától: lényegében az a né-
zet, amely eleve bizonyos „tartalmi” kritériumokhoz köti a művészi alkotás „rangját”.
Értékelés, amely a művészetben kívüli szempontokból értékkel, amely eleve fölérendeli
magát, amely nem a mű elemi hatásából, hanem valami „elvi alapból” kísérli meg a
megfoghatatlan rögzítését.

Minden valódi remekmű: csoda, amelynek kinyilatkozásjellege van. De ennek lezárá-
sa, kizárólagossá tétele, szembeállítás a többi remekművel: joggatlan és igazságtalan.
Nem valami múzeumi „szabadság” nevében, hanem a mű hatása nevében tiltakozom:
döntő az élmény, még ha szubjektív is, és nem a skatulya, ha mégoly díszes is.